

Virág Irén

Nevelési hagyományok az Elbától nyugatra – a főrangú kastélyok világa

Bevezetés

A tanulmány bemutatja a német főrendi réteg neveltetési hagyományait a 18-19. század fordulóján. A magyarországi szellemi és kulturális életet ebben az időszakban a német kultúrkör határozta meg (egyfelől az aulikus magyar főnemesek bécsi, valamint a protestáns arisztokraták porosz orientációja miatt), így érdekes annak vizsgálata, hogy milyen tendenciák és irányok érvényesültek a főrangúak neveltetésében az Elbától nyugatra eső területeken. A vizsgálat egy nagyobb kutatás része, ami a magyar arisztokrácia nevelési sajátosságait tárja fel, és ennek egyik elemeként azt kutatja, hogy a német kultúrkör kódol-e bizonyos hasonlóságokat a két ország arisztokráciájának neveltetésében. Jelen írás nem vállalkozik a komparációra, csak a német sajátosságokat mutatja be mind a férfiak mind a nők neveltetésében. A német sajátosságokról írva korszakunkban nem használhatjuk egységesen a Németország elnevezést, erre utal a címben olvasható Elbától nyugatra terminus, hiszen 962-1806-ig a Német-római Birodalom, 1806-1815-ig a Rajnai Szövetség, 1815-1871 között a Német Szövetség (Poroszország és Ausztria önálló tartományok) használatos.

A főrendi réteg meghatározása

Kezdetben egyes családok a hadi dicsőség, a vagyon vagy származás alapján kiemelkedtek a szabadok osztályából, majd a törzsek vezetőivé váltak. Ezekből a feltehetően kis létszámú famíliákból alakult ki a középkori német dinasztikus nemesség, amely a birodalmi alkotmánnyal összeköttetésben állva, mint hercegek és grófok a birodalom fő méltóságait viselve a legfőbb tisztségeket és hivatalokat birtokolta. Ezek a címek és jogok nem voltak még örökletesek, csak a méltóságot valóban betöltő személyt illették meg. A német nemesség hűbérjogi, hivatalbeli és funkcióbeli elkülönülése a kései középkorra tehető. A főnemesi réteghez a világi és egyházi fejedelmek (Fürsten); a hercegek (Herzöge), palotagrófok (Markgrafen), érsekek (Erzbischöfe), püspökök (Bischöfe), néhány apát (Äbte) és prelátus (Prälaten) mellett a grófok (Grafen) és bárók (Freiherren) tartoztak.

A német főnemesség a birodalmon belül egy uralkodó rendet alkotott, s bár léteztek a vazallitás sajátos formái, saját területén fenségjogokat gyakorolt. Az arisztokrácia elhatárolódott a társadalom többi rétegétől, hatalma egyre inkább az államfő hatalmának rovására fejlődött, míg végül a német birodalom kisebb-nagyobb hűbéri fejedelmek szövetségévé vált.¹ A herceg szó eredete az ófelnémet *herizogo* szóra vezethető vissza, jelentése a sereg vezetője. A germán időkben a herceg a háború idejére a hadsereg vezetésével megbízott fejedelem, a merovingok idején a veszélyes határterületekre kihelyezett hivatali viselő, katonai feladatai mellett adminisztratív funkcióval is bíró, rangban a gróf felett álló személy.² A király helyettesei a palotagrófok voltak, különleges katonai jelentőségük miatt teljhatalommal rendelkeztek és gyakorta nyertek el grófi státuszt. A grófok a kora középkorban pénzügyi (adók, vámok, pénzverési jog), közigazgatási, jogi és hadi kérdésekben a királyi felségjog megőrzői és megvalósítói voltak. A merovingi és korai karoling korban hatáskörük fokozatosan kiterjedt. A birodalom jelentős részét grófságokra tagolták, melyek élén a király által kinevezett gróf állt. A 9. század után a grófság értelmezése fellazult és átalakult, a grófi birtokok örökölhetővé váltak, ezen túl feloszthatóak, eladhatóak és elzálogosíthatóak lettek, s ezáltal a király grófságok feletti rendelkezési hatalma is korlátozódott. Az eredetileg hivatali nemesi rang a grófság örökletessé válásával született grófi címmé vált, a bíraskodási jog megszerzésével pedig a főnemesség soraiba emelte viselőjét, amennyiben az birodalmi uralkodói hatalmat épített ki. A grófok a 15. századtól kezdve a világi és egyházi fejedelmekkel egyetemben a birodalmi fejedelmi tanács tagjaivá váltak. A király a 14. századtól nemesi levél formájában adományozott grófi címet, akik a régi birodalom bukása (1806) után is megőrizték rangjukat és főnemesi státuszukat.

A főrendi réteg mellett kialakult a nemesség egy másik csoportja is, melybe a lovagok, köznemesek, hűbéri birtokhoz nem jutó előkelő családok utódai valamint azok a nemesek tartoztak, akik katonai szolgálataikért cserébe birtokot kaptak nagyobb hűbéres társaiktól. A későbbiekben ez a réteg is zárttá vált, csak születés révén lehetett a tagjai közé kerülni. Az elkülönülésükhöz műveltségük és lovagi neveltetésük is hozzájárult.

A főnemesi ranggal rendelkező birodalmi hercegek a késő középkorban megerősítették hatalmukat. Az 1648-ban kötött vesztfáliai béke lezárta a főrendek területszerzési törekvéseit,

¹ Press, Volker (1988): Adel im 19. Jahrhundert. Die Führungsschichten Alteuropas im bürgerlich-bürokratischen Zeitalter. In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH. 2-3. p.

² Kluge (2002): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24. Auflage. Berlin: Walter de Gruyter.

s ezáltal megpecsételte a németek területi széttagoltságát, valamint a birodalmi fejedelmek fölötti császári vagy királyi hatalom korlátozását. 1806 után szekularizálták az egyházi tulajdonban lévő fejedelemségeket, és mediátizálták a birodalmi lovagok és kisebb birodalmi hercegek birtokait. A mediátizált hercegek kezdetben megtartották főnemesi jogállásukat és privilégiumaikat, azonban 1848-ban rendi kiváltságaik nagy részét elveszítették. 1815-ben a Német Szövetség (Der Deutsche Bund) létrejöttével felemelkedett az armalista nemesség, s a 19. század folyamán az armalista nemesek és a mediátizált grófok közötti különbségek csaknem teljesen megszűntek.

A nemesség – előjogainak elvesztése és a rendi társadalom egyre fokozódó kiegyenlítődése ellenére – egészen 1918-ig megőrizte társadalmi és politikai vezető szerepét. 1918-ban számos még érvényben lévő előjogot megszüntettek, az 1919-es weimari alkotmány (Weimarer Verfassung) pedig végérvényesen felszámolta a nemesi státuszt, a nemesi címeket azonban a név részeként továbbra is lehetett viselni. Ausztriában szintén 1919-ig léteztek a nemesi rangok és privilégiumok, a nemesi címek viselését viszont azóta törvény tiltja.³

A férfiak neveltetése

A neveltetés általános jellemzésében elsősorban *Michael Bacherler* „*Deutsche Familienerziehung in der Zeit der Aufklärung und Romantik*”⁴ című művére támaszkodunk, aki a német családi nevelésről szóló munkájában a nemesség neveltetésén kívül a polgárság és a parasztság nevelési sajátosságait is kutatta jelentős forrásbázisra támaszkodó disszertációjában.⁵ Dolgozatunkban *Bacherler* munkáját a főrangú férfiak neveltetési hagyományainak aspektusából tekintjük az egyik alapműnek. Mivel a német birodalom területileg széttagolt volt, a főrendi rétegen belül nem beszélhetünk olyan tendenciákról, melyek valamely területet, csoportot általánosan jellemezték volna.

³ Reden-Dohna – Melville op. cit., Dewald, Jonathan (1996): *The European nobility, 1400-1800*. New York: Cambridge University Press.

⁴ Bacherler, Michael (1914): *Deutsche Familienerziehung in der Zeit der Aufklärung und Romantik*. Auf Grund autobiographischer und biographischer Quellen bearbeitet. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen Philosophischen Fakultät der Friedrich-Alexanders-Universität zu Erlangen. Stuttgart: Jung & Sohn.

⁵ A gyermekkor-történeti aspektus vizsgálatára *Vincze Tamás* vállalkozott *Képek a 18-19. századi német családi nevelésből* című tanulmányában. In: Kiss Endre (szerk.) (2003): *Interdiszciplináris pedagógia és a tudás társadalma*. Debreceni Egyetem, Neveléstudományi Tanszék, Kiss Árpád Archívum Könyvtára, Debrecen 473-480. p.

A nemesség körében a lovagi neveltetés (septem probitates) középkori hagyományai a 17. század közepére eltűntek, és helyét a házi neveltetés vette át. A nemes ifjak csaknem teljes ifjúságukat a szülői házban töltötték, a szülők házitanítót fogadtak melléjük, akik nevelésükről és tanításukról is gondoskodtak. Azok számára, akik tudásukat a szülői házon kívül is tökéletesíteni akarták, rendek szerint elkülönült intézetek, az ún. lovagi akadémiák (Ritterakademien) biztosítottak lehetőséget.

A 18. század végén döntő változások mentek végbe az arisztokrácia neveltetési rendszerében. A kizárólagos házi neveltetés háttérbe szorult, leginkább csak azoknál a családoknál találkozhatunk vele, akik katonai pályára készültek, és 12-15 éves korban a hadsereg szolgálatába léptek. Ilyen képzésben részesült pl. *Friedrich August Ludwig v. d. Marwitz*, akit nyolcéves korától házitanító tanított, 13 éves korában már a hadseregbe került, s ily módon szellemi pallérozása is lezárult, valamint gróf *Wilhelm Ludwig Viktor Henckel von Donnersmack*, aki hatéves korától 14 éves koráig részesült házi neveltetésben, majd 1789-ben a dragonyosezredbe lépett. *Ludwig von Reiche* a következőképpen emlékszik vissza neveltetésére:

„Apám hivatalos ügyei és mellékes jogi munkái, melyeket az egyre gyarapodó család fenntartása miatt vállalt el, teljesen elvonták az idejét attól, hogy gyermekei nevelésével és további képzésével különösebben foglalkozhasson. Mivel anyánk beteges volt, és apánknak előítéletei voltak a nyilvános iskolákkal szemben, ez arra ösztönözte, hogy házitanítót fogadjon mellénk, gyermekek mellé.”⁶

A nyilvános iskolákkal szembeni előítélet a 19. században eltűnt, s a nemesség körében egyre inkább elterjedt, hogy fiaikat nyilvános intézményekbe küldik tanulni. Ezt a változást egyfelől az a nemesség körében általánossá vált nézet idézte elő, miszerint a tudás nagyobb hatalmat jelent a nemesi származásnál, másfelől pedig a magánnevelés rendszerében megrendült bizalom, mivel sok esetben a házitanítók képzettsége és műveltsége is felületes volt.⁷ Így a főrendek sokkal inkább biztosítva látták az ifjak képzését a nyilvános iskolákban, ahol a polgári származású kortársakkal való versengés során biztosabb és alaposabb tudásra tehettek

⁶ In: Weltzien, Louis von (1857): *Memoiren des Generals Ludwig von Reiche*. Leipzig: Brockhaus 1. p.
Az eredeti szöveg: „Die vielfachen Amtsgeschäfte meines Vaters, zu welchen noch juristische Nebenarbeiten zur Vergrößerung des Einkommens behufs Ernährung einer immer zahlreicher werdenden Familie hinzukamen, raubten ihm die Zeit, sich mit der Erziehung und weiteren Ausbildung seiner Kinder speziell zu befassen. Da nur die Mutter kränklich war, und der Vater gegen öffentliche Schulen ein Vorurtheil hatte, so veranlaßte ihn dieses, uns Kindern einen Hofmeister zu halten.”

⁷ Stephan, G. (1891): *Die häusliche Erziehung in Deutschland während des achtzehnten Jahrhunderts*. Wiesbaden: Bergmann. 72-96. p.

szert, mint a házi nevelés keretei között. A 19. századra tehát a fiúgyermek családi nevelése 10-13 éves korukig tartott, ezt követően a képzés nyilvános intézményben folytatódott. *Friedrich von Raumer* a következőképpen emlékszik vissza erre az időszakra:

„A szülők és rokonok nagyon helyesen azon a véleményen voltak, hogy egy 12 éves gyermek tanítása nem folytatódhat Wörlitzben, és számos okból a joachimsthalai gimnáziumot részesítették előnyben a többi iskolával szemben.”⁸

Heinrich von Brandt az írja: „Kilencévesen három bátyámmal a neumarki Königsberg lyceumába mentünk, ahol a korban sok nyugat- és dél-poroszországi fiatal neveltetése folyt.”⁹ Gróf *Ferdinand von Beust* 13-tól 17 éves koráig az ebelingi gimnáziumban tanult, *Carl von Grolmann* 13 évesen a berlini Friedrich Wilhelm gimnázium növendéke lett, *Christian Friedrich von Stockmark* a coburgi gimnáziumot látogatta, majd 1805-től a würzburgi, erlangeni és jénai egyetemeken folytatta tanulmányait, míg *Leopold von Hoverbeck* 1832-1840 között a königsbergi Friedrich kollégium diákja volt.¹⁰

A magánnevelés kizárólagosságának elvével még a fejedelmi udvarok is szakítottak, fiaikat ők is nyilvános iskolákba küldték. Az 1808-ban Bambergben született *Maximilian in Bayern* herceg neveltetéséről hatéves korától kezdve házitanító gondoskodott. 1817-1824 között oktatása a müncheni királyi nevelőintézetben folytatódott, ahol a többi növendékkal megegyező bánásmódban részesült, csupán azzal az egyetlen különbséggel, hogy saját szoba illette meg. Az intézeti tartózkodás ideje alatt az ahhoz tartozó latin iskola (Lateinschule) és gimnázium megfelelő osztályaiban tanult, általános tanterv szerint, felmentést egyetlen tantárgyból sem kapott. Ezeket a tárgyakat idegen nyelvekkel, zenével, rajzzal, táncsal, szónoklással és testneveléssel egészítették ki.¹¹ *Karl Anton von Hohenzollern* fejedelem számára egy távoli gimnáziumot szemeltek ki szülei és 12 évesen Regensburgba küldték:

„A szüleim, akiknek ezért a mai napig a leghálásabb köszönettel tartozom, úgy gondolták, hogy Sigmaring akkori meglehetősen izolált helyzete, valamint a további tanulmányok biztosításának megoldhatatlansága miatt egyetlen fiukat mégiscsak kiküldik az életbe. Ősszel, nevelőmmel együtt Regensburgba utaztam, ahol a Taxis fejedelmi család és Sailer

⁸ Raumer, Friedrich von (1861): *Lebenserinnerungen und Briefwechsel*. I. Band Leipzig: Brockhaus, 12. p.

Az eredeti szöveg: „Sehr richtig waren Aeltern und Verwandte der Meinung, daß die Bildung eines zwölfjährigen sich in Wörlitz nicht weiterführen lasse und aus zahlreichen Gründen ward das Joachimsthaler Gymnasium allen anderen Schulanstalten vorgezogen.”

⁹ Az eredeti szöveg: Mit neun Jahren kam ich mit noch drei älteren Brüdern auf das Lyceum nach Königsberg in der Neumark, wo zurzeit viele junge Menschen aus West- und Südpreußen ihre Erziehung erhielten.”

¹⁰ Bacherler op. cit. 45. p.

¹¹ Bayerische Akademie der Wissenschaften (Hrsg.) (1875-1912): *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig: Drucker&Humboldt, 50. p. 258. p.

püspök gondjaira bíztak. A gimnázium alsóbb osztályaiban tanultam. [...] Regensburgban két évet töltöttem. [...] 1826-ban a rastatti gimnáziumba kerültem. Jól tanultam és minden vasárnap elutazhattam Badenbe vagy a Murg völgyébe.”¹²

Az új nevelési felfogás elterjedésének kezdetén azonban igen szélsőséges példákat is találhatunk. Néhányan a gyermek önállóságát és a nyilvános iskolázás eredményeit hangoztatva az ifjút a családi fészek melegéből már kora gyermekkorban a nevelési intézetek merev szabályszerűsége által uralt világába küldték a megfelelő szintű tudás megszerzésének reményében. *Richard von Friesen* báró emlékirataiban¹³ az édesapja és a hozzá hasonlóan gondolkodók meggyőződéséről a következőket olvashatjuk: [az édesapja azt tartotta], „hogy a fiúknak az a legjobb, ha korán elkerülnek a szülői házból, és olyan helyre mennek, ahol teljesen magukra vannak utalva és egyedül kell boldogulniuk.”¹⁴ *Otto von Bismarck* hatéves korában került *Plamann* professzor berlini nevelőintézetébe, melynek öt évvel idősebb bátyja, *Bernhard*, már évek óta növendéke volt. *Bismarck* életrajzírója szerint a fiú mind testileg, mind lelkileg megszenvedte a korai elválást a szülői háztól, amit később maga is gyakran emlegetett.¹⁵ Báró *Julius von Haynau* szintén hatévesen lett a hanauai nevelőintézet diákja, majd a következő évben az otterauai lelkészhez küldték bentlakásos diáknak.¹⁶ Gróf *Ferdinand Eckbrecht von Dürkheim* kilencéves volt, amikor egy strassburgi nevelőintézetbe került, mert édesapja szerint túl idős volt ahhoz, hogy húgai társaságában múlassa az időt.¹⁷ *Max von Gagernt* nyolcéves korában szülei Hanauba *Zipf* és *Ruth* magánnevelő intézetébe vitték, majd tízévesen a kreuznachi gimnáziumba.¹⁸

Míg az arisztokraták szívesen küldték fiaikat középfokú nyilvános iskolákba, addig az alapfokú oktatás továbbra is családi körben folyt. A fiúk számára házitanítót szerződtettek, míg a lánygyermek neveléséről nevelőnők gondoskodtak. Magánnevelése idején *Andreas von Bernstorff* a következőket jegyezte fel a napirendjéről:

¹² Eredeti szöveg: „Meine Eltern, denen ich heute noch es aus tiefstem Herzen danke, waren der Ansicht, daß bei der damals so isolierten Lage Sigmaringens und den gänzlich mangelnden Unterrichtsressourcen ihr einziger Sohn doch hinaus, ins Leben müsse. Im Herbste reiste ich mit meinem Gouverneur nach Regensburg, warm empfohlen an die fürstliche Familie Taxis und den bekannten Bischof Sailer. Ich besuchte die unteren Klassen des Gymnasiums. [...] Ich blieb 2 Jahre in Regensburg. [...] Im Jahre 1826 kam ich auf das Gymnasium nach Rastatt. Ich studierte wacker, durfte aber jeden Sonntag nach Baden fahren oder ins Murgtal.”

¹³ *Friesen, Richard Freiherr von (1880): Erinnerungen aus meinem Leben.* Dresden: Baensch I. kötet, 5. p.

¹⁴ Eredeti szöveg: „daß es für Knaben das Beste sei, bald aus dem elterlichen Hause heraus und in eine Lage zu kommen, wo sie auf sich selbst angewiesen, sich allein selbst forthelfen müßten.”

¹⁵ *Blum, Hans (1894): Fürst Bismarck und seine Zeit.* München: Beck, 16-17. p.

¹⁶ *Bacherler op. cit.* 47. p.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*

„9-től 12-ig volt tanítás, 4-től 6.30-ig önállóan dolgoztam és az órákra készültem. 12 és 2 óra között, valamint 3-tól 4-ig általában sétáltam. 2 órakor ebédeltünk, fél hétkor teáztunk, és csak ezek után tölthettem az estét nyolc óra öt percig nővéremmel, Theresevel és az ő nevelőnőjével a nappaliban.”¹⁹

Az 1819-ben született *Albert von Sachsen-Koburg* herceg heti órabeosztása 14 éves korában ennél jóval szigorúbban alakult. A tanítás már reggel hat órakor elkezdődött és 13 óráig hat hatvan perces órát tartottak. Egy és két óra között hetente két alkalommal volt tanítás, egyébként az órák este hattól nyolcig folytatódtak.²⁰

¹⁹ Idézi: Bacherler op. cit. 52. p. Az eredeti szöveg: „Von 9 bis 12 hatte ich Stunden, von 4 bis 6.30 arbeitete ich allein zur Vorbereitung auf die Stunden. Von 12 bis 2, sowie von 3 bis 4 wurde meist spazieren gegangen. Um 2 Uhr Mittagessen, um 6. 30 Uhr Tee; nach demselben durfte ich den Abend bis 8.05 Uhr mit meiner Schwester Therese und deren Erzieherin in dem sogenannten Sitting-room zubringen.”

²⁰ A tárgyak részletes leírását az 1. számú táblázat mutatja be.

1. sz. táblázat: Albert von Sachsen-Koburg herceg heti órarendje

	HÉTFŐ	KEDD	SZERDA	CSÜTÖRTÖK	PÉNTEK	SZOMBAT
6-7	Fordítás franciáról németre	Zenei gyakorlatok	Olvasás	Memorizálási gyakorlatok	Zenei gyakorlatok	Levelezés
7-8	Történelem ismétlése és felkészülés	Religió ismétlése	Írás	Történelem ismétlése és felkészülés	Memorizálási gyakorlatok	Írás
8-9	Újkori történelem	Religió	Német szerkezetek gyakorlása	Religió	Ókor-történet	Német szerkezetek gyakorlása
10-11	Ovidius	Ovidius	Zene	Újkori történelem	Latin szerkezetek gyakorlása	Zene
11-12	Angol	Logika	Angol	Angol	Természet-történet	Angol
12-13	Matematika	Földrajz	Francia	Cicero	Logika	Francia
13-14			Rajz			Rajz
18-19	Francia	Angol gyakorlatok	Francia	Angol gyakorlatok	Francia	Földrajz
19-20	Latin szerkezetek gyakorlása	Sallust írása és fordítása	Matematika	Matematika	Latin gyakorlatok Sallust	Levelezés

Forrás: C. Grey: The early years of His Royal Highness The Prince Consort. London. (Smith, Elder and Co. 65, Cornhill 4) 1867 p.107. alapján Bachelier op. cit. 52. p.

Az órarend tanulmányozása során szembejön a francia, angol és latin nyelvek kiemelt szerepe, míg a német irodalom, a fizika, kémia és a biológia teljesen hiányoznak a tananyagból. A francia nyelv prioritása, a német elhanyagolása és a meglehetősen hiányos természettudományi ismeretek általánosságban is jellemezték a főrangúak oktatását. A 19. század második évtizedéig az arisztokrácia műveltségét a francia nyelv és műveltség határozta meg, ahogy életvezetésükben is a francia szokások voltak irányadóak. A franciát a gyermekek kiskoruktól tanulták, és a későbbi érintkezés nyelve is ez volt. A családok gyermekeik mellett francia nevelőnőket alkalmaztak, akik a nyelvtanulást már kisgyermekkorban biztosítani tudták neveltjeiknek. A Berlinben született *Friedrich August Ludwig von der Marwitz* visszaemlékezéseiben ezt olvashatjuk:

„Berlinben akkoriban az udvarnál és a nemes családok között a francia nyelv volt általános, sokkal inkább, mint más német városokban. [...] Kisgyermekkorom óta egyszerre tanultam a francia és a német nyelvet, és mindkettőt folyékonyan beszéltem. A szüleim házában állandóan franciául beszélünk, csakúgy, mint minden nemesi házában a korban, amellyel érintkeztünk.”²¹

A francia hatás az egész birodalomban meghatározta a képzés irányát és tartalmát, a nyugati és északi területekhez hasonlóan a keleti porosz területeken, valamint a déli tartományokban is ez a tendencia vált meghatározóvá. *Max von Gagern* keserűen jegyezte meg:

„Leginkább az anyanyelv került háttérbe. A francia nyelvvel szemben általános elfogultság volt jellemző, a németet lenézték. Még a legbefolyásosabb személyiségek sem hajlottak arra, hogy felhagyjanak ezzel az örökölt átokkal. Amikor az előkelő hesseni tartományi grófnőnek egyszer németül írt levelet a lánya, ez olyan cselekedetnek minősült, amiért bocsánatot kellett kérni.”²²

A 18. század utolsó évtizede változást hozott a német és a francia nyelv egymás elleni küzdelmében a nemzeti nyelv javára. A német nyelv és nemzeti szellem hamarosan helyet kapott a főrangúak neveltetésében. A fejedelmi családok továbbra is a hagyományos franciás neveltetést részesítették előnyben, de a házitanítók körében egyre inkább kialakult egy olyan tábor, amely a német nyelv és műveltség prioritását kívánta megvalósítani. A változást igen jól szemléltetik *I. Lajos* (Ludwig) bajor király (1786-1868) végrendeletének sorai: „Fiaim, legyetek németek, németek szóban és tettben [...]”²³ 1817-ben fia nevelőjének a következőket írta: „Oltson fiamba ellenszenvet Franciaország, hazánk ősi ellensége és az egész francia természet, a romlásunk iránt.”²⁴ Igen figyelemreméltó a változás, hiszen röviddel ezelőtt a nemzeti nyelvet sem a szalonokban, sem pedig az udvarnál nem beszéltek, s a főrangúak a francia szokások utánzásában versengtek. *II. Ernst von Sachsen-Koburg* herceg szintén arról számolt be, hogy gyermekkorában először németül tanult, az angol és francia nyelvet pedig csak később tanították neki testvéreivel egyetemben. A herceg úgy vélte, a későbbi

²¹ Idézi: Bacherler op. cit. 54. p.

Eredeti szöveg: „In Berlin war damals, mehr als in anderen deutschen Städten, bei Hof und unter dem Adel die französische Sprache allgemein [...] Ich lernte [...]: von Kindesbeinen an Französisch mit dem Deutschen zugleich, und das eine war mir vollkommen so geläufig als das andere. In dem Hause meiner Eltern ward beständig französisch gesprochen, wie in allen anderen zu damaliger Zeit, mit denen wir Umgang hatten.”

²² Baur, Wilhelm (1889): *Prinzeß Wilhelm von Preußen geborene Prinzeß Marianne von Hessen-Homburg: ein Lebensbild aus den Tagebüchern und Briefen der Prinzeßin*. Hamburg: Agentur des Rauchen Hauses. 19-20. p. Az eredeti szöveg: „Am meisten vernachlässigt bin ich von der Muttersprache. [...] Es herrschte eben eine traditionelle Vorgenommenheit für die französische Sprache und eine Geringschätzung der deutschen. Selbst hochbedeutende Persönlichkeiten vermochten sich von diesem ererbten Banne nicht zu befreien. Wenn an die große Landgräfin von Hessen ihre Tochter einmal einen deutschen Brief schrieb, so war das ein Ereignis, das der Entschuldigung bedurfte.”

²³ Du Moulin Eckart, Richard Graf (1901): *Luitpold von Bayern. Ein historischer Rückblick*. Zweibrücken: Lehmann. 35. p. Az eredeti szöveg: „Meine Söhne, seid deutsch, deutsch in Wort und Tat.”

²⁴ *Ibid.* 20. p. Eredeti szöveg: „Abneigung flößen Sie meinem Sohne gegen Frankreich, Deutschlands Erbfeind, und gegen das französische Wesen, unser Verderben ein.”

idegennyelv-tanulás esetében alaposabban el lehet sajátítani a nyelvet, mint kisgyermekkorban. Megelégedéssel írta, hogy tanítójuk megismertette velük némethon korai történelmét, melyet „félíg francia őseik” rendkívül lenéztek. A német nyelv tehát lassanként ismét az arisztokrácia anyanyelvévé lett, a szülők és gyermekek, valamint a gyermekek egymás közötti levélváltása is nemzeti nyelven folyt, így például *Albrecht* osztrák főherceg, *Karl Ludwig* főherceg, valamint *Adalbert von Preußen* herceg levelezése is erről tanúskodik.²⁵

A főrangú gyermekek olvasmányairól *Ferdinand Eckbrecht Dürckheim* gróf visszaemlékezéseiben olvashatunk:

„[...] a testvéreimmel Heinrich von Eichenfels Ostereier (Húsvéti tojások) című könyvét olvastuk, a gyermekkor eme jó batáit jó ismerőseim lettek. Robinson Crusoe és utódja, a svájci Robinson nagyon izgalomba hoztak. Semmi másra nem gondoltam, mint vadászatra, halászátra, állatszélidítésre és a szabadban való kóborlásra.”²⁶

Johann von Sachsen herceg nevelője *Herder* filozófiai műveit, különösen az *Emberiség történetét*, valamint *Schillert* és *Goethét* olvasott fel. A 18. század végétől, amikor a német irodalom és nyelv előtt az arisztokrata kastélyok és szalonok is megnyitották kapuikat, a 12-14 éves mágnásifjak kortárs német irodalmat, német klasszikus és romantikus szerzőket olvastak.

Az arisztokrata neveltetésnek az idegen nyelvek mellett a zene, rajz, tánc és a lovagi gyakorlatok képezték az alapját. Zenei képzésben talentumtól függetlenül mindenki részesült, így pl. *II. Lajos* (Ludwig II.) bajor király, aki botfüle ellenére is zongoraleckéket kapott. *Karl Anton von Hohenzollern* kevésbé bizonyult tehetségesebbnek a bajor királynál, de a zongora- és rajzórától ő sem mentesült, természetesen meglehetősen gyenge eredménnyel „büszkélkedhetett” mindkét tárgyból. *Stephan G.* a 18. századi német házinevelésről szóló művében arra a következtetésre jutott, hogy a főrendi házaknál a zeneoktatás a fiúk esetében az éneklésre, míg a lányok esetében a zongoratanításra helyezte a hangsúlyt.²⁷ Ez a hagyomány a későbbiekben nem folytatódott, mint azt az alábbi példák is mutatják. *Carl*

²⁵ Vö. Duncker, Carl von (1897): *Feldmarschall Erzherzog Albrecht von Oesterreich*. Wien und Prag: Tempsky, 8-17. p. Lindheim, Alfred von (1897): *Erzherzog Carl Ludwig. Ein Lebensbild 1833-1899*. Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 17. p.

²⁶ Idézi: Bacherler op. cit. 60. p. Az eredeti szöveg: „gelesen wurde auch mit meinen Schwestern: Heinrich von Eichenfels, Ostereier, diese lieben Freunde der Kindheit, wurden mir vertraut, Robinson Crusoe und sein Nachfolger, Schweizer Robinson, machten auf mich einen überreizenden Eindruck. Ich dachte an nichts anderes mehr als an Jagd, Fischerei, Tierbändigen und freies Herumstreifen.”

²⁷ Stephan, G. op. cit. 113. p.

Ludwig osztrák főherceg és testvérei szintén zongorázni tanultak. Gróf Schack a nővérei nevelőnőjétől sajátította el a zongorajátékot, amit élvezhető szintre fejlesztett. Jasper von Oertzen zongorázni és hegedülni tanult, Alexander Keyserling gróf édesapjához hasonlóan szintén kiváló zongorajátékos hírében állt. Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingfürst édesanyja 1826. nov. 13-i levelében írta, hogy mindkét fia zongorázni tanul. A külön tanár rajzból sem hiányozhatott az arisztokrata házakból, mint pl. a drezdai, schwerini, darmstadti és bécsi fejedelmi udvarokban,²⁸ de az alacsonyabb származású Friedrich zu Schwarzenberg is már hétesztendős korától rajzórákat vett Runk tájképfestőtől.²⁹

A 19. század egyik igen nagy vívmánya a neveltetés területén, hogy szakítottak a gyermekek a többi társadalmi rétegtől való elszigetelésének korábbi hagyományaival, s felértékelődött a kortárs csoport szerepe a szocializációs folyamatban. Ez már abban is megnyilvánult, hogy a szülők a kizárólagos házi nevelést fokozatosan kiegészítik a nyilvános iskolákkal, a későbbiekben azonban még a legelőkelőbb származású arisztokraták gyermekei is más társadalmi rétegből származó kortársakkal játszottak. Ez elindította azt a folyamatot, amelynek hatására a mágnások feladták a többi társadalmi osztálytól való teljes elhatárolódásukat.

A lovagi gyakorlatok a 19. században folytatódtak, bár a korábbinál kisebb hangsúlyt kaptak. A gyakorlatok (vadászat, lovaglás, vívás és úszás) elengedhetetlenül hozzátartoztak az ifjak képzéséhez. August von Werder nyolcéves korától tanult lovagolni apjától. Hans Viktor von Unruht szintén édesapja tanította, bár a fiú később túl korainak és megterhelőnek tartotta a gyakorlást. II. Ernst von Sachsen-Koburg herceg kilenc esztendős korától lovagolhatott és vadászhatott, míg Friedrich zu Schwarzenberg már kisfiú korában szenvedélyes vadász volt, tízévesen pedig állítólag 104 vadat is képes volt elejteni.³⁰ Ezek a gyakorlatok persze nem jártak annyi mozgással, mint egy szakember által tartott testnevelés óra, azonban ez a fajta testmozgás csak a 19. század húszas éveiben jelent meg, s akkor is csupán néhány család körében terjedt el.³¹

²⁸ Vö. Hirschfeld, Ludwig von (1891): *Friedrich Franz II. Großherzog von Mecklenburg-Schwerin und seine Vorgänger*. I. Band. Leipzig. 73. p. 115. p. Baur op. cit. 9. p.

²⁹ Wolfsgruber, Cölestin (1906): *Friedrich Kardinal Schwarzenberg*. I. Band. Jugend-und Salzburgerzeit. Wien, Leipzig. 9. p.

³⁰ Wolfsgruber op. cit. 16. p.

³¹ Testnevelés órája volt pl.: az osztrák Carl Ludwig főhercegnek, Dalwigk zu Lichtenfels bárónak, Ferdinand von Beust grófnak, valamint Christian August von Schleswig Holstein hercegnek.

A 19. század egyéb változást is hozott, mégpedig a játékok terén, amit korábban a későbbi szalonéletre felkészítő társasági játékformák jellemeztek. Ekkortól azonban a társasági játékokat és a lovagi gyakorlatokat egyaránt kiegészítette a kortársak körében a szabadban való játékos testmozgás, melynek során az arisztokrata ifjak más társadalmi rangú gyermekekkel érintkeztek. A kortársak bevonása a zárt térben végezhető játékoknál is megfigyelhető. A legkedveltebb játékszerek közé a babák, faragott lovak, ólomkatonák, szójátékok és kártyajátékok tartoztak. Igen szembeűnő az eszközök egyszerűsége még az arisztokraták körében is.

A főnemesség nagy hangsúlyt fektetett a test edzésére, azonban távol tartotta magát a kényeztetéstől és tunyaságtól. Időjárástól függetlenül szigorúan megkövetelték a friss levegőn való tartózkodást. *II. Ernst von Sachsen-Koburg* herceg emlékeiben intenzíven megmaradtak a testi megpróbáltatások: „A legkülönbözőbb módon voltunk edzésben tartva, mert apám a testi kényelmetlenség vagy fájdalom miatti legcsekélyebb panaszaikat sem tűrte el.”³² A testi neveltetés tekintetében a korban eltűnt a szigorú rendi alapokon szerveződő neveltetési forma, és a neveltetés ezen területén is egyfajta közeledés figyelhető meg a polgári szokásokhoz, normákhoz.

Változás tapasztalható a korábbiakhoz képest a szülők-gyermekek kapcsolatában is. A 18. századra a szülők autoritása, tisztelete és a feltétlen engedelmesség jellemző, a szülők a gyermekek számára respektált tekintélyként jelentek meg. Ezt a képet a házinevelés még inkább rögzítette és mélyítette, hiszen gyakorlatilag ellehetetlenült a szülők és gyermekek kötetlen, közvetlen napi kapcsolata, érintkezésük formálissá vált, s elsősorban az etikett és a konvenciók határozták meg.

„Amikor a szüleink szobájába léptünk, meghajoltunk az ajtónál, közelebb mentünk és szüleinken kívül a szobában tartózkodó idegeneknek is kezet csókoltunk. Ez a ceremónia igen hasznos volt, hozzászoktatta az embert, hogy mindig illedelmesen viselkedjen és tisztelje az idősebbeket” – emlékszik vissza *Friedrich August Ludwig von der Marwitz*.³³ *Otto von Corvin*ban igen mély nyomokat hagyott az apja iránti feltétlen engedelmesség:

³² Idézi: Bacherler op. cit. 72. p. Az eredeti szöveg: „Wir wurden auf jede Weise abgehärtet, denn der Vater duldete nie die geringste Klage über körperliche Unbequemlichkeiten oder über Schmerz.”

³³ Ibid. 81. p. Az eredeti szöveg: „Wenn wir zu unseren Eltern ins Zimmer kamen, machten wir an der Tür unsere Reverenz, näherten uns und küßten sowohl ihnen als jedem anderen Fremden die Hand. Diese Zeremonie war sehr nützlich. Man gewöhnte sich, sich beständig anständig zu betragen und älteren Leuten Ehrerbietung zu beweisen.”

„Apám a nevelés alapjának az engedelmességet tekintette. Azt mondta, hogy aki később maga is parancsokat fog osztogatni, annak először azt kell megtanulnia és megértenie, hogyan kell engedelmeskedni. [...] Az volt tehát a fő célja, hogy belénk sulykolja az engedelmességet, az ellenszegülés és dac ezért a világ legszörnyűbb bűne volt szemében. A hibáinkat, melyeket elkövettünk, általában a szerint tekintett súlyosnak, hogy mennyire származtak engedetlenségéből.”³⁴

A kor pedagógiai áramlatai az arisztokratákat is megérintették, egyre többen olvasták *Rousseau* és *Pestalozzi* írásait, aminek hatására a szülő-gyermek kapcsolat is bensőségebbé vált. *Wilhelm von Ketteler* édesanyja, aki alapvetően a szigorú nevelés híve volt, törekedett arra, hogy gyermekei számára ne csak a szigorú anyát, hanem a barátot is megtestesítse. 1824-ben kelt egyik levelében írja fiának:

„Hogy hiheted azt drága fiam, hogy kivetnivalót találok abban, ha őszintén megírod nekem, ami a szívedet nyomja. Fiacskám, semmivel sem okozhatsz nagyobb örömet annál, mint hogy őszinte vagy hozzám, mert nem csak az édesanyád, hanem szerető barátod is szeretnék lenni. [...] Bárcsak minden gyermekem szenvedését megválthatnám. Örömmel viselném, ha benneteket elégedettnek látnálak.”³⁵

A kapcsolat változása a családi levelezéseken keresztül is érzékelhető. A gyermekek részéről a szülők kizárólagos önöző megszólításának szigora a 18. század utolsó évtizedében már lazulni látszik, a tegező írásforma használata azonban csak a 19. század húszas éveiben vált általánossá. A „Nagyságos Papa!”, „Nagyságos Mama!” megszólításokat a közvetlenebb hangvételű „Kedves Papa!” és „Kedves Mama!” formák váltották fel. *Albrecht* osztrák főherceg 1817-ben édesapjának írt levelében már a személyesebb hangvétel tanúi lehetünk: „Mivel nem vagy itt, kedves Papa, nem fogadok látogatókat. Azon igyekszem, hogy az ezredes úr [Cerrini, a herceg nevelője], azt mondhassa, amikor visszaérkezel, hogy elégedett volt velem.”³⁶ *Leopold zu Stolberg* gróf bátyjának címzett 1809. január 9-i levelében a változásról foglal állást:

³⁴ Ibid. 82. p. Az eredeti szöveg: „Als Fundament der ganzen Erziehung betrachtete mein Vater den Gehorsam, denn wer einmal ordentlich befehlen wolle, sagte er, müsse erst ordentlich zu gehorchen verstehn; [...] Uns den Gehorsam einzubläuen war daher seine Hauptsorge und eine Widerspenstigkeit gegen ihn wurde als das entsetzliche Verbrechen im ganzen Reiche der Natur betrachtet. Ueberhaupt schätzte er den negativen Werth aller Fehler, welche wir begingen, nach dem Maß, als sie auf ihn Bezug hatten.”

³⁵ Ibid. 84. p. Az eredeti szöveg: „Wie kannst du, mein Herzensjunge, glauben, daß ich etwas dagegen hätte, oder es wäre mir nicht recht, wenn du mir recht schreibst, wie es dir ums Herz ist. Mein Wilderich, Du kannst mir keine größere Freude machen, als wenn Du mir so schreibst, denn nicht allein Mutter möchte ich von Euch sein, sondern auch eine Euch herzlich liebende Freundin. [...] Könnte ich doch von Euch allen, meine Kinder, das Leiden fortnehmen. Mit Freuden wollte ich es tragen, wüßte ich Euch nur recht zufrieden.”

³⁶ Ibid. 86. p. Az eredeti szöveg: „Weil Du, lieber Vater, nicht da bist, empfangen ich keine Visiten, ich will mich bestreben, daß der Herr Oberst bei deiner Rückkunft Dir sagen kann, er sei mit mir zufrieden gewesen.” További utalások a tegeződő formára: Schmidt, G. (1897): *Schönhausen und die Familie Bismarck*. Berlin: Mittler und Sohn. 161-162. p.

„A szülők és gyermekek közti tegeződéssel kapcsolatban azon a véleményen vagyok, mint Luise [a bátyja felesége], mivel a ‚Ti‘ félig, az ‚Ön‘ pedig teljesen barbár dolog. Az igazság azonban az – bár ezt nem a saját bőrömmön tapasztaltam, mert a gyermekeim Istennek hála nem adtak erre okot –, hogy a tekintélyviszonyok már régen idejét múltak, és csak a negyedik parancsolat jelenti minden politika alapját.”³⁷

A büntetés tekintetében nem alakult ki az arisztokrácia egészére általánosan kiterjedő egységes büntetési rendszer. A hercegi családok körében a testi fenyítést megalázónak tartották, így nem is éltek a büntetés e formájával. A főrendi réteg egyéb képviselői esetében a testi fenyítés meglepő módon a 19. század közepéig – igaz, különböző mértékben és formában – általánosan fennmaradt. Gyakoribb volt azonban – főként kisebb vétségek esetén – a gyermekek eltiltása kedvenc játékaiktól, ételeiktől, barátaiktól, tevékenységeiktől, a bezárás és éheztetés, esetenként a családtól való rövid ideig tartó elzárás. II. *Franz Friedrich* mecklenburgi nagyherceget (Friedrich Franz II. Großherzog von Mecklenburg) magatartásbeli ill. tanulásbeli vétségeiért a szülők a hétvégén azzal büntették, hogy nem fogadhatott vasárnap társaságot. *Christian August*, schleswig-holsteini herceg (Christian August Herzog von Schleswig-Holstein) számára tanára 1808-ban külön büntetési rendet dolgozott ki a szigorú atya megbízásából. Az alábbi büntetési formákat maga az apa javasolta: a kedvenc ételek megvonása, elhanyagolt munka utólagos teljesítése, a családtól való elkülönítés az asztalnál és a játék során.

Végül a vallási nevelés kérdését érintjük. A protestáns főrendi családoknál a vallásos nevelés a felvilágosodás idején egyáltalán nem volt keresztyénnek nevezhető. A szülők nem ismertették meg gyermekeiket a Bibliával, nem tanítottak nekik evangélikus templomi énekeket és imákat. A vasárnapi templomba járás szintén ismeretlen volt számukra, csakúgy, mint a napi imádkozás. A vallás és az egyház ilyen módon nem hatott a gyermekek szellemiségére. Változás a 19. század húszas éveiben, a pietizmus újjászületésével következett be, s ezután a vallási szellem és indíttatás ismét otthonra talált a protestáns főnemesek körében, s a nevelésben is visszanyerte elvesztett presztízsét.

Ilyen mélyreható változás nem jellemezte a katolikus arisztokratákat. A felvilágosodás gondolatrendszere az ő esetükben is a szigorú vallási eszmék fellazulását eredményezte,

³⁷ Idézi: Janssen, Johannes (1877): *Friedrich Leopold Graf zu Stolberg. Sein Entwicklungsgang und sein Wirken im Geiste der Kirche. II. Band* (1800-1815). Freiburg: Herder. 165. p. Az eredeti szöveg: „Ueber das Du zwischen Eltern und Kindern denke ich wie Luise, weil das Ihr eine halbe, das Sie eine ganze Barberei ist. Wahr aber ist – und ich sage es, ohne für mich es zu empfinden, weil meine Kinder mir Gottlob nicht Anlaß dazu geben – wahr ist, daß alle Respektverhältnisse lange entkräftet wurden, und das vierte Gebot die Grundveste aller Politik ist.”

azonban nem járt a vallási regulák teljes visszautasításával, hanem a keresztény szellemiség az egész korszakban áthatotta és meghatározta a nevelés rendszerét.

A nők neveltetése

A német arisztokrata hölgyek neveltetése a familiáris kereteket tekintve sok hasonlóságot mutatott a férfiak neveltetésével. A test edzésének biztosítására a lányok részt vettek a fiútestvérek számára rendezett lovagi gyakorlatokon, a vadászaton, lovaglásokon és a lövészetben, természetesen nem olyan mértékben, mint fivéreik.

A 18. század második feléig a hölgyek képzése szerény alapokon nyugodott. Műveltségüket a német olvasás és írás, a vallás alapjai, mitológiai alapismeretek, francia írás és szegényes földrajzi ismeretek alkották. Tanításuk szinte kizárólag a főként francia származású nevelőnők gondjaira volt bízva, akik magasabb szintű nőnevelő intézetek híján maguk is csupán szerény ismereteikre hagyatkozhattak. Francia nevelőnője volt többek között a későbbi *Pauline von Württemberg* királynénak (I. Vilmos későbbi feleségének), *Pauline zu Schwarzenberg* fejedelemasszonyak, akinek egész műveltségét a francia kultúra és műveltség elemei határozták meg, *Marie von Ebner-Eschenbach* (szül. *Dubsky*) bárónőnek és *Sophie Schwerin* grófnőnek is. *Amalie von Gallitzin* (szül. Schmettau grófnő) négyévesen kiválóan beszélt franciául, németül azonban egy szót sem tudott.³⁸

A 18. század vége a férfiakéhoz hasonlóan a nők neveltetésében is változásokat hozott. Megjelent az elmélyültebb ismeretek iránti igény, a főrangú szülők megengedték leánygyermeküknek, hogy részt vegyenek fivéreik tanítási óráin, ritkább esetben pedig külön házitánító foglalkozott tanításukkal. *Sophie Schwerin* grófnő édesapja a gúnyolódások céltáblája lett, amikor lányai számára tanárt szerződtetett. *Sophie* a későbbiekben a tanítás módszerét túlságosan lassúnak és körülményesnek találta: „[...] 15 évesen még csak a római történelemmel foglalkoztunk, pedig a tanulást már hatéves koromban elkezdtem.”³⁹ Elégedettebb azonban a későbbi tanárával sem volt: „Három hónap alatt átvette az egész római, középkori és újkori történelmet, a kibővített földrajzot és természettörténetet,

³⁸ *Mitteilungen aus d. Tagebuch u. Briefwechsel der Fürstin Adelheid Amalia von Gallitzin*. Stuttgart: Liesching 1868 192. p.

³⁹ *Ibid.* 75. p. Eredeti szöveg: „[...] daß ich mit 15 Jahren noch in den Anfängen der römischen Geschichte begriffen war. Früh genug hatten wir jedoch angefangen, nämlich schon mit 6 Jahren.”

irodalmat, fizikát és nyelvtant, amit bár használni tudtunk, de a terminológiát, valamint a vallástan alapjait alig ismertük.”⁴⁰

Helene von Orleanst (szül. mecklenburg-schwerini hercegnő) kétesztendős korától francia nevelőnő nevelte, akitől a francia nyelvet szinte második anyanyelvként sajátította el. 11 éves volt, amikor házitanítót fogadtak mellé.⁴¹ *Rennecke* úr napi négy-öt órát foglalkozott tanítványával, a tanításban rajta kívül más tanárok is részt vettek. Édesanyja mind a délelőtti, mind a délutáni órákon folyamatosan jelen volt. *Hedwig von Bismarck* kisgyermekkorában szintén nevelőnőt kapott, majd 12 éves koráig egy berlini nevelőintézet növendéke lett több főrangú társával együtt. *Pauline von Koduelka* igényes tudományos képzésben részesült, latinul és görögül is tanult. *Ferdinanda von Brackel* bárónő neveltetését egészen tízéves koráig nevelőnő irányította, majd 18 esztendős koráig a helyi plébános gondjaira bízta. A tanítatásukról *Marie von Ebner-Eschenbach* a következőket jegyezte fel: „Kiskorunkban szinte csak csehül, majd később szinte kizárólag franciául beszélünk. [...] Amikor nővérem hat, én pedig ötéves lettem, francia nevelőnőt kaptunk. [...] Rövid idő múlva nővérem és én is beszélünk és írtunk franciául.”⁴² Nyelvtant igen keveset tanultak, a nyelvet a használat során sajátították el, a hangsúlyt a társalgásra helyezték. A szókincs gyarapítására minden nap néhány verset és egy féloldalnyi prózai szöveget kellett megtanulniuk. A társalgás nyelve a francia volt, a német kultúra és tudomány sajátosságait azonban még csak meg sem említették. A tanítás során se német tankönyvet, se olvasókönyvet nem használtak. Változás csupán akkor következett be, amikor „új édesanyát” kaptak, aki a német szellemiséget magával hozta a házba.

Az 1811-ben Weimarban született, *Augusta* szász hercegnő (később császárné) tanítása igen szigorú heti menetrend szerint folyt. A tanórákat 13 tanár tartotta. Az órák általában 10-kor kezdődtek (vasárnap 12-kor), az utolsó oktató délután négykor érkezett.⁴³

⁴⁰ Ibid. 77-78. p. Az eredeti szöveg: „in drei Monaten die ganze andere römische, ferner die mittelalterliche und neue Geschichte, Geographie und Naturgeschichte in erweitertem Maßstab, Literatur und Physik, Grammatik, die wir zwar der Anwendung nach, aber kaum dem Namen nach kannten, und alle Vorbereitungen zum Religionsunterricht durchzunehmen hatte.”

⁴¹ Schubert, Gotthilf Heinrich von (1859): *Erinnerungen aus dem Leben der Herzogin Helene Louise von Orleans*. München. 28. p.

⁴² Idézi: Bacherler op. cit. 57. p. Az eredeti szöveg: „Als kleine Kinder hatten wir fast nur böhmisch und später dann fast nur französisch gesprochen. [...] Als meine Schwester ihre Wanderung ins 6. und ich die meine ins 5. Lebensjahr zurückgelegt hatten, sollten wir eine Gouvernante bekommen, und zwar eine Französin [...] Nach kurzer Zeit konnten meine Schwester und ich französisch reden und lesen.”

⁴³ Schrader, Otto (1890): *Augusta Herzogin zu Sachsen, die erste deutsche Kaiserin*. Weimar: Böhlau, 74. p.

A lánygyermekek olvasmányait tanulmányozva igen változatos kép tárul elénk. *Augusta* szász hercegnő egyik mestere azt tartotta: „Veszélyes dolog a gyermek fantáziáját romantikus ábrázolásokkal és jó mesékkel izgatni. A fantáziát sokkal inkább a régi költők epikai énekeivel és jó lírai költemények olvasásával kell táplálni, ahol semmi beteges dolog nem fordul elő.”⁴⁴ A hercegnő mégis már ötéves korában *Goethe*-verseket, szellemes történeteket és ceyloni meséket hallgatott. *Marie von Ebner-Eschenbach* mostohaanyja *Anastasius Grün* verseit, *Friedrike Bremer* és *Emilie Flyvgare-Carlén* könyveit olvasta fel nevelt lányának, ajándékba pedig *Schiller* összes műveit kapta. *Elise von Bernstorff* számára az olvasásban igen járatos egyetemista fivérei segítettek a megfelelő szintű olvasmányok kiválasztásában:

„Délelőttönként vallási és történelmi témájú könyveket olvastunk több nyelven, amelyekből kivonatokat készítettünk. Délutánonként olyan költők olvasásában leltük örömünket, mint Milton és Young, esténként pedig apánkkal színdarabok részleteit vettük át. Racine, Moliere, Lessing, Schiller, Goethe, minden sorra került, és mindez magával ragadott egyfelől a csodálatos tartalom miatt, ami számomra a gondolatok és érzések új világát nyitotta meg, másfelől édesapám életteli előadása miatt” – írja 1805-ben.⁴⁵

Hedwig von Bismarck Friedrich von Matthisson verseiért rajongott, különösen *Ernst Schulz* „Cäcilia” és „Az elvarázsolt rózsza” című művei érintették meg. Elismerte, hogy „minden képzés hiábavaló lett volna, ha ez ember az egyiket vagy másikat legalább félig nem tanulta volna meg kívülről. Ma már alig ismeri valaki ezeket az érzelemben gazdag költeményeket.”⁴⁶ *Elise von Bernstorff* gyermekei *Gellert* és *Wieland* műveit olvasták, az 1826-ban született *Marie von Moltke* *Robinson Crusoe* történetét olvasta angolul, amit angol származású édesapja rokonaitól kapott ajándékba, a kedvencei azonban *Schiller* munkái voltak. *Anette von Dorste-Hülshoff Klopstock*, *Salis (Johann Gaudenz Freiherr von Salis-Seewis)*, *Matthisson*, *Ernst Schulze*, *de la Motte Fouqué*, *Iffland* és *Shakespeare* művein nevelődött. *Sophie von Schwerin* grófnőnek *Goethe* és *Schiller* műveit olvasta fel nevelője.

⁴⁴ Idézi: Bacherler op. cit. 61. p. Az eredeti szöveg: „gefährlich, die Phantasie des Kindes durch romantische Darstellungen, auch nur durch gute Märchen zu reizen; dieselbe müsse vielmehr durch die Lektüre guter lyrischer Gedichte und durch die epische Gesänge der alten Dichter, wo nirgends Krankes vorkomme, genährt werden.”

⁴⁵ Ibid. 63. p. Az eredeti szöveg: „Vormittags nahmen wir uns religiöse und geschichtliche Bücher in mehreren Sprachen vor und machten Auszüge daraus, nachmittags dagegen mußten uns Dichter wie Milton und Young erfreuen und abends nahm mein Vater mit uns einen Cyklus passender Theaterstücke vor. Racine, Molière, Lessing, Schiller, Goethe, alles kam an die Reihe und alles entzückte mich durch den herrlichen Inhalt sowohl, der mir eine neue Welt von Gedanken und Gefühlen eröffnete, als auch den lebensvollen Vortrag meines Vaters.”

⁴⁶ Ibid. 62. p. Az eredeti szöveg: „[...] und ich glaube, man wäre jeder Bildung bar erklärt worden, wenn man nicht eins oder das andere mindestens halb auswendig gewußt hätte. Jetzt kennt man kaum noch diese gefühlvollen Dichtungen.”

A nők esetében is megfigyelhető a férfiaknál már említett tendencia, hogy a 18. század végétől kezdve a francia hatás fokozatosan háttérbe szorult, helyét a német nyelv és német kultúra vette át, ami az olvasmányok alapján is alátámasztható, s különösen kedveltek lettek a német klasszikus és romantikus szerzők.

A zenei képzés a fiúk neveltetéséhez hasonlóan a tanítás egyik meghatározó eleme volt, bár a hölgyek esetében kiemeltebb szerephez jutott. *Schwerin* grófnőnél olvashatjuk, hogy a lánytestvéreivel együtt zongorázni és énekelni tanult, s a zongora mellé egyik testvére a hegedűt, ő pedig a hárfát választotta, noha egyikük sem volt tehetséges, azonban nem akartak lemaradni a kor normái mögött, így szorgalmasan gyakoroltak.⁴⁷ Hasonlóan vélekedik a zenetanulás nyomasztó kényszeréről *Pauline zur Lippe*, *Elise von Bernstorff* és *Marie von Ebner-Eschenbach* is. Utóbbi így panaszodik: „A táncórák szenvedései nem hasonlíthatóak össze azzal a kínnal, amit Krämer asszony zongoraóráin elszenvedtem. Zenei téren teljesen tehetségtelen voltam, gyakran ráverték az ujjamra.”⁴⁸ *Marie von Moltke* szintén nem számított kirívó zenei tehetségnek, azonban a szorgalmas gyakorlással legalább azt elérte, hogy édesapja néhány kedvenc dalát el tudta játszani zongorán.

A rajztanulás szintén nem maradhatott ki a főrangú leányok tanulmányaiból. Augusta császárné *Luise Seidler* festőnőtől vett rajzórákat, a művészettörténetet pedig *Meyer* udvari tanácsos tanította a kislánynak, aki ötéves korától minden nap időt szentelt a manuális ábrázolásra. Rajztanárt *Friderike von Reden* grófnő (szül. *Riedsel zu Eisenach* bárónő), *Marie von Ebner-Eschenbach* és *Anette von Dorste-Hülshoff* szülei is szerződtettek lányaik mellé. Néhányan viszont olyan szerencsés helyzetben voltak, hogy a korszak művészeitől sajátíthatták el a rajz és festészet alapjait, mint pl. *Pauline von Koudelka*, aki a legszorgalmasabb korabeli osztrák virágfestőtől, *Franz Pettertől* tanult, s a későbbiekben maga is a virágok megörökítésének szentelte tehetségét. Sok helyen találunk utalásokat a rajztanításra, azonban a képzés tartalmáról egyedül – bár elég szűkszavúan – *Sophie Schwerin* grófnő esetében olvashatunk. Azt írja, hogy testvéreivel rajzolni és festeni is tanultak, azonban a festészet csupán a virág- és tájképbábrázolásra korlátozódott.⁴⁹

⁴⁷ Romberg, Amalie von (1910): *Vor hundert Jahren: Erinnerungen der Gräfin Sophie Schwerin, geb. Gräfin Dönhoff*. Berlin: J. A. Stardardt. 46. p.

⁴⁸ Idézi: Bacherler op. cit. 64. p. Az eredeti szöveg: „Meine Leiden beim Tanzunterricht zählten nicht im Vergleich zu denen bei den Klavierstunden, die eine Frau Krämer erteilte. Ich war musikalisch völlig unbegabt, bekam oft auf die Finger geklopft.”

⁴⁹ Romberg op. cit. 84. p.

A testi nevelés terén a férfiaknál már említettük, hogy a lovagi gyakorlatokon a lánytestvérek is részt vehettek, persze nem olyan intenzíven, mint bátyjaik. A tunyaság és kényeztetés elkerülése, a test edzettsége és ellenálló képességének növelése az ő neveltetésüket is ugyanúgy jellemezte, mint a fiúkéét. *Elise von Bernstorff* és *Sophie Schwerin* is megemlíti, hogy a mindennapi sétájukat az időjárástól függetlenül nem volt szabad elmulasztaniuk. *Schwerin* grófnő a család étkezési alapelvéről is megemlékezik, miszerint a szülői házban mindent el kellett fogyasztani, ami az asztalra került, a szülők ui. azt tartották, hogy, amint a testet az időjárás viszontagságaival szemben, úgy a gyomrot is ellenállóvá kell nevelni.

A hölgyek esetében is megfigyelhető a 19. századra jellemző változás, hogy a lánygyermek mindennapjaiban a felnőttek társaságát lassanként a kortárs csoportok társasága váltja fel, s ez a kortárs csoport a társadalmi hovatartozását tekintve már heterogén összetételű, a főnemesi származású gyermekek mellett polgári származású tagjai is vannak.

A szülői szigor és a kemény nevelési alapelvek a lányok esetében is meghatározó szempontok voltak. *Sophie Schwerin* grófnő a későbbiekben azt írja:

„Ahogy kinőttünk a dédelgetés és játék korszakából, ami nálam, mint legidősebb gyermeknél igen hamar bekövetkezett, elmaradt a gyengédség minden megnyilvánulása, a puszik és a babusgatás. Milyen gyakran irigyeltük a kicsiket ezért. [...] Anyám később az érzelmei erőszakos elfojtását nevelési elvének egy szilárd elemeként jellemezte. El kell rejteni a gyermekek elől a szeretetünket, mondta, majd mégis bevallotta, milyen fájdalmas volt számára babusgatásunk nélkülözése. Hogy mertünk volna bizalmaskodni, amikor még attól is féltünk, hogy a hivatalos kézcsókot elfogadják-e.”⁵⁰

Hasonlóan nyilatkozott anyja nevelési vezérelvéről *Elise von Bernstorff* is:

„Lényének komolyságával és hangjának szigorával, melyet elveinek megfelelően a gyermekeivel szemben szokott használni, tiszteletet keltett bennem. Most azonban [amikor az édesanya 1808-ban Karlsbadban tartózkodott] csaknem lenyűgözött gyengédsége és leveleinek kifejezőereje, ami sokkal boldogabbá tett, mintsem le tudnám azt írni.”⁵¹

⁵⁰ Romberg op. cit. 64–65. p. Az eredeti szöveg: „Sowie wir aus den Jahren des Tändelns und Hätschelns heraus waren, was für mich als der ältesten sehr früh der Fall war, so hörten alle äußeren Demonstrationen der Zärtlichkeit, alles Küssen und Liebkosen auf. Wie oft haben wir die Kleinen darum beneidet. [...] Meine Mutter bekannte sich später zu diesem gewaltsamen Zurückdrängen ihrer Gefühle als zu einem festen Erziehungsgrundsatz. Man müsse den Kindern seine Liebe verbergen, sagte sie, und gestand dennoch, wie schmerzlich ihr die Entbehrung unserer Liebkosungen gewesen sei. Wie aber hätten wir den Mut zu einer Vertraulichkeit hernehmen sollen, die wir immer zitternd, ob auch der offizielle Handkuß angenommen werden würde.”

⁵¹ Idézi: Bacherler op. cit. 82. p. Az eredeti szöveg: „Durch den Ernst ihres Wesens und die Strenge im Ton, die sie, ihren Grundsätzen nach, immer gegen ihre Kinder anzunehmen pflegte, hatte sie mir bis dahin mehr

A 18-19. század fordulójára jellemző szülő-gyermek kapcsolat megváltozásával kapcsolatban *Marie von Ebner Eschenbach* önéletrajzi írásában igen szemléletes képet kapunk az átmeneti időszakról:

„Alig volt valami, ami abban az időben, amelyről én annyira szeretek elmélkedni, olyan mértékben megváltozott volna, mint a szülők és gyermekek közötti érintkezés formája. Ha a nagymamánk az édesanyjáról beszélt, a „legkegyelmesebb” jelzővel illette és csendesen fejet hajtott. Anyánk önzte az édesapját. [...] Fennmaradó leveleik minden sorából, melyeket anyám nagyapámhoz írt, határtalan tisztelet árad. Mi tegeztük apánkat, ami azonban az ő oldaláról mégis korlátlan hatalmat, a miénkről viszont alárendeltséget jelentett. Ma már más idők járnak. Az ifjúság szerezte meg a felsőbb pozíciót; értékekkel ruház fel vagy értékektől foszt meg.”⁵²

Nagy jelentőséggel bírt a leányok nevelésében a kézimunka elsajátítása. Amikor *Leopold von Hoverbeck* édesanyja nevelőnőt keresett lánya számára, a következő elvárásokat támasztotta vele szemben: „Azt szeretném, hogy legyen muzikális, beszéljen franciául, jól zongorázzon, és minden tudományágban legyen olyan járatos, hogy képes legyen tanítani egy 12 esztendő leánygyermeket. Fontos továbbá a kézimunka, különösen a varrás ismerete.”⁵³ Csupán néhány további példát említünk: *Marie von Ebner-Eschenbach* hatévesen már kötni tanult, *Marie von Moltke* és testvérei nagyanyjuktól sajátították el a varrás és kötés tudományát.

Összegzés

A német arisztokrácia neveltetése a 18 és 19. század fordulóján igen nagy változásokon ment keresztül, ami mind a férfiak, mind pedig a nők esetében érzékelhetővé vált. A korábbi kizárólagos házi neveltetést, melyet a házitanítók gondjaira bízta, a középfokú tanulmányoktól kezdve a nyilvános iskolai képzés egészítette ki, aminek következtében a képzési tartalom is gazdagodott, s egyre inkább közelített a polgári képzési eszményhez. A nyilvános iskolába járás ugyanakkor nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megszűnt az

Ehrfurcht eingeblöht; jetzt aber überraschte mich fast überwältigend ihre Zärtlichkeit und der Ausdruck in ihren Briefen beglückte mich mehr, als ich es schreiben kann.”

⁵² Ebner-Eschenbach, Marie von (1906): *Meine Kinderjahre*. Biographische Skizzen. Berlin: Paetel, 43. p. Az eredeti szöveg: „Es gibt kaum etwas, das sich in einer Zeit, die ich zu überdenken vermag, so verändert hätte, wie die Art des Verkehrs zwischen Eltern und Kindern. Wenn unsere Großmutter von ihrer Mutter sprach, sagte sie „Unsere Allernädigste” und neigte leise das Haupt. Unsere Mutter sagte „Sie” zu ihrem Vater. [...] Aus jeder Zeile ihrer auch noch vorhandenen Briefe an ihn spricht unbegrenzte Ehrfurcht. Wir standen mit unserem Vater auf dem Duzfuße. Aber es war doch so: von einer Seite unbegrenztes Machtgefühl, von der anderen Unterwürfigkeit. Heute ist das anders. Die Jugend steht oben; sie wertet und entwertet.”

⁵³ Idézi: Bacherler op. cit. 75. p. Az eredeti szöveg: „Ich wünschte, sie wäre musikalisch, spräche französisch, spielte gut Klavier und wäre überhaupt in allen nötigen Wissenschaften so weit, ein Mädchen von zwölf Jahren unterrichten zu können, Handarbeit, besonders Schneidern, nicht zu vergessen.”

arisztokrata ifjak elszigeteltsége a kortársaktól, ezekben az intézményekben az igen összetett tanulótársadalom lehetőséget teremtett a versenyre, valamint a szociális érzék kifejlődésére is. Míg a műveltséget korábban a francia nyelv és műveltség határozta meg, az új évszázad helyreállította a német nyelv és kultúra érdemtelen mellőzöttségét, s újra otthonra talált az arisztokrata kastélyokban, melyeket immár a nemzeti szellem hatotta át. Megváltozott a szülők és gyermekek kapcsolata is, a korábbi igen erőteljesen tekintélyelvű formális érintkezési formát egy közvetlenebb, bizalmasabb nexus váltotta fel. A neveltetés sok tekintetben szakított a korábbi hagyományokkal, és egységesebb, karakterisztikusan német kulturális színezetet öltött.

Irodalom

- Bacherler, Michael (1914): *Deutsche Familienerziehung in der Zeit der Aufklärung und Romantik. Auf Grund autobiographischer und biographischer Quellen bearbeitet.* Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen Philosophischen Fakultät der Friedrich-Alexanders-Universität zu Erlangen. Stuttgart: Jung & Sohn.
- Bayerische Akademie der Wissenschaften (Hrsg.) (1875-1912): *Allgemeine Deutsche Biographie.* Leipzig: Drucker & Humblot
- Blum, Hans (1894): *Fürst Bismarck und seine Zeit.* München: Beck
- Dewald, Jonathan (1996): *The European nobility, 1400-1800.* New York: Cambridge University Press.
- Du Moulin Eckart, Richard Graf (1901): *Luitpold von Bayern. Ein historischer Rückblick.* Zweibrücken: Lehmann
- Duncker, Carl von (1897): *Feldmarschall Erzherzog Albrecht von Oesterreich.* Wien und Prag: Tempsky

- Ebner-Eschenbach, Marie von (1906): *Meine Kinderjahre. Biographische Skizzen.* Berlin: Paetel
- Friesen, Richard Freiherr von (1880): *Erinnerungen aus meinem Leben.* Dresden: Baensch I. kötet
- Hirschfeld, Ludwig von (1891): *Friedrich Franz II. Großherzog von Mecklenburg-Schwerin und seine Vorgänger.* I. Band. Leipzig
- Janssen, Johannes (1877): *Friedrich Leopold Graf zu Stolberg. Sein Entwicklungsgang und sein Wirken im Geiste der Kirche.* II. Band (1800-1815). Freiburg: Herder.
- Kluge (2002): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* 24. Auflage. Berlin: Walter de Gruyter.
- Lindheim, Alfred von (1897): *Erzherzog Carl Ludwig. Ein Lebensbild 1833-1899.* Wien: Hof- und Staatsdruckerei
- *Mitteilungen aus d. Tagebuch u. Briefwechsel der Fürstin Adelheid Amalia von Gallitzin.* Stuttgart: Liesching 1868
- Press, Volker (1988): Adel im 19. Jahrhundert. Die Führungsschichten Alteuropas im bürgerlich-bürokratischen Zeitalter. In: Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH.
- Raumer, Friedrich von (1861): *Lebenserinnerungen und Briefwechsel.* I. Band Leipzig: Brockhaus
- Reden-Dohna, Armgard von – Melville, Ralph (Hrsg.) (1988): *Der Adel an der Schwelle des bürgerlichen Zeitalters 1780-1860.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH.

- Romberg, Amalie von (1910): *Vor hundert Jahren: Erinnerungen der Gräfin Sophie Schwerin, geb. Gräfin Dönhoff*. Berlin: J. A. Stardardt.
- Schrader, Otto (1890): *Augusta Herzogin zu Sachsen, die erste deutsche Kaiserin*. Weimar: Böhlau
- Schubert, Gotthilf Heinrich von (1859): *Erinnerungen aus dem Leben der Herzogin Helene Lousie von Orleans*. München.
- Stephan, G. (1891): *Die häusliche Erziehung in Deutschland während des achtzehnten Jahrhunderts*. Wiesbaden: Bergmann
- Vincze Tamás (2003): Képek a 18-19. századi német családi nevelésből. In: Kiss Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és a tudás társadalma*. Debreceni Egyetem, Neveléstudományi Tanszék, Kiss Árpád Archivum Könyvtára, Debrecen 473-480. p.
- Weltzien, Louis von (1857): *Memoiren des Generals Ludwig von Reiche*. Leipzig: Brockhaus
- Wolfgruber, Cölestin (1906): *Friedrich Kardinal Schwarzenberg*. I.Band. Jugend- und Salzburgerzeit. Wien, Leipzig.

A tanulmány megjelent:

Virág Irén (2013): Nevelési hagyományok az Elbától nyugatra – a főrangú kastélyok világa. In: *ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS NOVA SERIES TOM. XL*. 5-26. p. ISSN: 1586-6181